

HEMŞİRELERİN TERMİNAL DÖNEM COVID-19 HASTALARININ

BAKIMLARINA YÖNELİK TUTUMLARI

ATTITUDES OF NURSES TOWARDS THE CARE OF TERMINAL PHASE

COVID-19 PATIENTS

Meltem GÜRER¹, Esmâ ATASOY², İbrahim DEMİR³¹ Ankara Etlik Şehir Hastanesi Enfeksiyon Kontrol Komitesi, Enfeksiyon Kontrol Hemşireliği, Ankara, Türkiye² Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Halk Sağlığı Hemşireliği ABD Ankara, Türkiye³ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat, İktisat Politikası, Ankara, Türkiye**Özet**

Amaç: Bu araştırmanın amacı pandemi sürecinde COVID-19 yoğun bakım ünitesinde çalışan hemşirelerin terminal dönem COVID-19 hastalarının bakımlarına yönelik tutumlarını ve bu tutum ile ilişkili faktörleri belirlemektir.

Yöntem: Araştırma birincil verinin kantitatif analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma 15 Şubat–15 Mayıs 2021 tarihleri arasında Ankara ili COVID-19 yoğun bakım ünitesinde çalışan araştırmayı kabul eden 306 hemşire ile yürütülmüştür. Araştırma veri toplama aracı olarak Sosyodemografik Bilgi Formu ve Frommelt Ölmekte Olan Bireyin Bakımına İlişkin Tutum Ölçeği (FATCOD) kullanılmıştır. Verilerin istatistiksel analizinde, Mann Whitney U testi, Kruskal Wallis testi, One Way Anova testi, Independent Two Samples testi ve Lojistik Regresyon Analizi (LRA) kullanılmıştır.

Bulgular: Hemşirelerin Frommelt Ölmekte Olan Bireyin Bakımına İlişkin Tutum Ölçeği puan ortalaması 82.17±11.10 olarak bulunmuştur. Araştırmada hemşirelerin yaş, ölüm deneyimi yaşama ve eğitim durumları ile Frommelt Ölmekte Olan Bireyin Bakımına İlişkin Tutum Ölçeği puanları arasında anlamlı farklılığın olduğu bulunmuştur. Yüksek lisans eğitimi alan, öncesinde ölüm deneyimi yaşamayan, yaşı diğerlerine göre daha büyük olan hemşirelerin ölmekte olan hastaya yönelik bakım puanlarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir ($p \leq 0.05$ istatistiksel anlamlılık seviyesinde). Hemşirelerin, daha öncesinde COVID-19 pozitif olup olmama durumu, cinsiyet, medeni durum, dini inançlarına bağlılık, çalıştığı klinik ve gelir düzeyi ile Frommelt Ölmekte Olan Bireyin Bakımına İlişkin Tutum Ölçeği puanları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p \leq 0.05$ istatistiksel anlamlılık seviyesinde).

Sonuç: Hemşirelerin terminal dönem COVID-19 hastalarına bakım verme tutumunu yaş, eğitim ve daha önce yakınlarının ölüm deneyimini yaşamamış olmanın etkilediği bulunmuştur. Hemşirelerin terminal dönemdeki hastaya bakım vermeye yönelik hastayla iletişim ve bakım becerilerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, pandemi, terminal dönem, hemşire, tutum.

Abstract

Aim: The aim of this study is to determine the attitudes of nurses working in the COVID-19 intensive care unit towards the care of terminal COVID-19 patients and the factors associated with this attitude during the pandemic process.

Methods: The research was conducted as the quantitative analysis of primary data. The research was conducted with 306 nurses working in the COVID-19 intensive care unit in Ankara between February 15 and May 15, 2021, who accepted the research. Sociodemographic Information Form and Frommelt Attitudes Toward Care of the Dying Scale (FATCOD) were used as research data collection tools. In the statistical analysis of the data, Mann Whitney U test, Kruskal Wallis test, One Way Anova test, Independent Two Samples test, Logistic Regression Analysis (LRA) were used.

Results: The mean FATCOD score of the nurses was 82.17±11.10, and the median was 83 (min-max: 51-108). In the study, it was found that there was a significant difference between the nurses' age, experience of death, and educational status, and the scores of the Frommelt Attitudes Toward Care of the Dying Scale. It was determined that nurses who received postgraduate education, did not experience death before, and were older than the others, had higher care scores for the dying patient ($p \leq 0.05$ statistical significance level). No significant difference was found between the nurses' previous COVID-19 positivity, gender, marital status, adherence to religious beliefs, the clinic they worked at, and their income level, and Frommelt Attitudes Toward Care of the Dying Scale ($p \leq 0.05$ statistical significance level).

Conclusion: As a result, the study found that age, education and not having experienced of the death of a relative before affect the nurses' attitude to care for terminal COVID 19 patients. Nurses need to develop their communication and care skills to care for terminally ill patients.

Keywords: COVID-19, pandemic, terminal period, nurse, attitude.

ORCID ID: M.G. 0000-0002-2341-2054; E.A. 0000-0001-9305-4363; İ.D. 0000-0002-2425-0288

Corresponding author: Meltem GÜRER, Ankara Etlik Şehir Hastanesi Enfeksiyon Kontrol Komitesi, Ankara/Türkiye

E-mail: g.meltem06@hotmail.com

Geliş tarihi/ Date of receipt: 22.01.2023

Kabul tarihi / Date of acceptance: 20.11.2023

GİRİŞ

COVID-19 hastalığı, 2019 yılında Çin’de ortaya çıkan yeni bir tip Korona virüsün neden olduğu salgın bir hastalıktır. Salgın gittikçe tüm dünyaya yayılarak etkisini göstermiş ve virüsün varyant türleri ortaya çıkmıştır. Varyant türlerinden olan Alfa (İngiltere), Beta (Güney Afrika), Gamma (Brezilya) ve Delta (Hindistan) suşları diğerlerine göre daha hızlı yayılım göstermiştir (1,2). Bu varyantların hastaneye yatış, yoğun bakım ünitesinde kalış ve ölüm riskini artırdığı bilinmektedir (3-6).

COVID-19 pandemi sürecinde yoğun bakım üniteleri öncelikli birimler haline gelmiştir. Hastalığı ağır seyreden COVID-19 pozitif hastalarına bakım veren yoğun bakım hemşireleri; mekanik ventilatör desteği sağlanması, vital bulguların yakından izlenmesi, tedavilerin düzenli bir şekilde uygulanması, sekresyonlarının temizlenerek ağız bakımının yapılması, enteral, parenteral beslenmenin sağlanması gibi COVID-19 hastalarına yakın temasta buldukları birçok sorumluluğu vardır. Hemşireler sağlık profesyonelleri içerisinde COVID-19 hastasıyla yakın temas halinde olan önemli meslek grubudur (7).

Yoğun bakım hastaları bakım gereksinimleri daha fazla olan kritik hastalardır. Hastalarda yaşamsal bulguların kesintisiz olarak izlenmesi, beslenme, hijyen ve ilaç gereksinimlerinin sağlanması, uygun ağrı ve uyku yönetiminin yapılması gerekmektedir (7,8). Pandemi sürecinde yoğun bakımdaki hastaların tıbbi tedavi gereksinimlerinin yanı sıra psikolojik yönden bütüncül olarak ele alınması da son derece önemlidir. Hastalığın şiddetinin değişkenlik göstermesi hastaların yoğun acı duymasına neden olmaktadır. Ölmekte olan hastaların bakıma duyduğu ihtiyaç diğer hastalara kıyasla daha fazladır. Hastaların durumlarının gittikçe kötüleşmesi, semptomların tedavi edilmesinin zorlaşması, bunun yanı sıra ölmekte olan hastanın yakınlarının da gözetilerek bakım ihtiyaçlarının sağlanması gibi birçok neden, bakım yapan hemşireler başta olmak üzere diğer tüm sağlık çalışanlarına zorluk oluşturmaktadır (8,9). Nitekim yoğun bakım ünitelerindeki yüksek ölüm oranının ciddi zihinsel ve psikolojik

sıkıntılara yol açtığı belirtilmektedir. COVID-19 pozitif hastaların bulunduğu sağlık birimlerinde çalışan hemşirelerin bu süreçte kendilerini yorgun hissettikleri, fiziksel ve zihinsel güçlükler yaşadıkları bilinmektedir (10,11). Literatüre bakıldığında, COVID-19 birimlerinde çalışan hemşirelerin, çok yoğun ağrı hisseden ve ölüm sürecinde olan hastalara bakım verdiklerinde, üzüntü, anksiyete ve depresyon yaşama ihtimalinin diğer hemşirelere göre daha fazla olduğu bulunmuştur. Bu durumun bakıma ihtiyaç duyan hastaların bakımının kalitesini etkileyerek olumsuz tutumlara yol açabileceği düşünülmektedir. Bu sebeple hemşirelerde COVID-19 hastalarına yönelik bakımın geliştirilmesi gerekmektedir (12-15).

Terminal dönemdeki hasta bakımı bütüncül olarak ele alınması gereken, fiziksel, psikolojik, ruhsal ve sosyal bileşenleri içeren karmaşık bir durumdur. Hemşirelerin ölmekte olan hastaya bakımında olumlu tutumlar sergilemesi, hastalara yüksek kalitede ve etkili bakım sunması açısından oldukça önemlidir. Bu kapsamda hemşirelerin yeterli bilgi, beceri, olumlu tutuma ve bakım için uygun şartlara sahip olması gerekmektedir (16). Literatürde hastalarla birebir etkileşimde olan hemşirelerin pandemi sürecinde terminal dönemdeki hastaların bakımına ilişkin tutumlarını ve etkileyen faktörleri belirlemeye yönelik araştırmalar olsa da hemşirelerin terminal dönem COVID-19 hastalarına bakım vermeye yönelik tutumunu etkileyen faktörleri belirleyen araştırmalar sınırlı sayıda (12-14).

Bu araştırmanın amacı COVID-19 pandemi sürecinde COVID-19 yoğun bakım ünitesinde çalışan hemşirelerin, terminal dönem COVID-19 hastalarının bakımlarına yönelik tutumlarını ve bu tutum ile ilişkili faktörleri belirlemektir.

Araştırma Sorusu: Pandemi sürecinde COVID-19 yoğun bakım ünitesinde çalışan hemşirelerin, ölüm sürecinde olan hastaya bakım vermeye yönelik tutumunu etkileyen faktörler nelerdir?

GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırmanın Türü: Araştırma tanımlayıcı, ilişki arayıcı, nicel desende bir araştırmadır.

Araştırmanın Yeri ve Zamanı: Araştırmada örneklem seçimi yapılmayarak, 15 Şubat 2021 –15 Mayıs 2021 tarihleri arasında Ankara ili devlet ve özel hastanelerde COVID-19 yoğun bakım ünitesinde görev yapan hemşireler yer almıştır. Yoğun bakım üniteleri, kritik hastaların bulunduğu, karmaşık yüksek teknolojili malzemelerin (mekanik ventilatör, infüzyon, perfüzyon pompaları vb.) yer aldığı kapalı ortamlardır. Hemşireler 08-16, 16-08 ve 08-08 vardiyası şeklinde görev yapmaktadır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi: Araştırma evrenini 2021 yılı Ankara ilindeki

18-65 yaş aralığında, COVID-19 yoğun bakım ünitesinde görev yapan hemşireler oluşturmaktadır. Araştırmada örneklem seçimi yapılmayarak 15 Şubat 2021 –15 Mayıs 2021 tarihleri arasında Ankara ili devlet ve özel hastanelerde COVID-19 yoğun bakım ünitesinde görev yapan hemşireler yer almıştır. Araştırmada örneklem büyüklüğü hesaplaması G Power programı ile %5 hata, %80 güç, 0.4 etki büyüklüğü kullanılarak 362 hemşire olarak belirlenmiştir. Araştırma, araştırmaya katılmayı kabul eden ve online olarak onamları alınan 306 hemşire ile yapılmıştır.

Tablo 1: Hemşirelerin çalıştıkları kliniklere ilişkin bulgular

Çalışılan klinikler	n	%
COVID-19 Dâhili Yoğun Bakım Ünitesi	244	79.5
COVID-19 Cerrahi Yoğun Bakım Ünitesi	38	12.4
COVID-19 Anestezi ve Reanimasyon Yoğun Bakım Ünitesi	11	3.6
COVID-19 Genel Yoğun Bakım Ünitesi	8	2.6
COVID-19 Pediatri Yoğun Bakım Ünitesi	2	0.7
COVID-19 Koroner Yoğun Bakım Ünitesi	1	0.3
COVID-19 Göğüs Hastalıkları Yoğun Bakım Ünitesi	2	0.7

Veri Toplama Araçları: Araştırmada, Sosyodemografik Bilgi Formu ve Frommelt Ölmekte Olan Bireyin Bakımına İlişkin Tutum Ölçeği kullanılmıştır.

Sosyodemografik Bilgi Formu: Literatür taranarak araştırmacılar tarafından, sosyodemografik bilgi formu geliştirilmiştir (17-19). Formda hemşirelerin demografik verilerinin (14 adet soru) ve hemşirelerin ölüm sürecinde olan bireye bakım vermeye ilişkin görüşlerinin (12 adet soru) yer aldığı 26 adet soru bulunmaktadır.

Frommelt Ölmekte Olan Hastanın Bakımına İlişkin Tutum Ölçeği (FATCOD): Katherine H. Murray Frommelt (1988) tarafından ölmekte olan hastanın bakımına ilişkin tutumu ölçmek amacıyla geliştirilen Frommelt Ölmekte Olan Hastanın Bakımına İlişkin Tutum Ölçeği 30 maddeli Likert tipte bir ölçektir. Ölçeğin, korku-kırılganlık, ailenin bakımı, iletişim, bakıcı olarak aile, ilişki ve aktif bakım olmak üzere altı alt boyutu bulunmaktadır. Ölçek Likert tipte olup, 1- kesinlikle katılmıyorum ve 5- kesinlikle katılıyorum şeklindedir. Ölçekte pozitif/olumlu (1, 2, 4, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27 ve 30 maddeler) ve negatif/olumsuz (3, 5, 6, 7,

8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 26, 28) tutumların yer aldığı ifadeler bulunmaktadır. Ölçeğin puan hesaplaması, toplam puan negatif tutumları içeren maddeler ters çevrilip pozitif yanıtlarla birlikte toplanarak yapılmaktadır. Ölçekten alınabilecek toplam puan 30–150 arasındadır. Ölçekte alınan puanın artması olumlu tutumun arttığını, daha pozitif tutumu göstermektedir. Ölçeğin Türkiye'deki geçerlik-güvenirlik çalışmasını Çelik ve Kav tarafından 2013 yılında yapılmıştır. Ölçeğin Cronbach alfa değeri 0,73 bulunmuştur. Bu araştırmada ölçeğin Cronbach alfa güvenirliği 0,80 olarak bulunmuştur.

Verilerin Toplanması: Araştırmaya katılmaya gönüllü, 18-65 yaş aralığında Ankara ilinde görev yapan hemşirelere araştırma hakkında online olarak bilgi verilerek, onamları alınmış olup veri toplama formları online anket yöntemiyle (WhatsApp grupları ve e-postalar yoluyla) uygulanmıştır. Araştırmaya katılan hemşireler tüm soruları eksiksiz yanıtlamıştır.

Verilerin Analizi: Verilerin girişi ve analizi EXCELL 2013 ve SPSS 25.0 (Stastical Package for Social Science) programları kullanılarak yapılmıştır. Verilerin analizinde tanımlayıcı istatistikler incelenmiştir. Verilerin

istatistiksel analizinde, Mann Whitney U testi, Kruskal Wallis testi, One Way Anova testi, Independent Two Samples testi kullanılmıştır. Hemşirelerin bakım skorları ve bakım skorları şans oranının belirlenmesinde Lojistik Regresyon Analizi (LRA) kullanılmıştır. İstatistiksel testler için anlamlılık düzeyi $p \leq 0.05$ olarak belirlenmiştir. Ölçek sorularına verilen yanıtların iç tutarlılığı, Cronbach alfa katsayısı ile incelenmiştir.

Araştırmanın Etik Yönü: Araştırmanın etik kurul izni Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nden (08.12.2020 Karar No:48; Makale başlığı değişim onayı 14.02.2022 - Karar No: 42; Makale başlığı değişim, araştırmacı onayı 06.10.22 Karar No 14/1051) ve T.C Sağlık Bakanlığı Bilimsel Araştırma

Platformu'ndan (25.12.2020) yazılı izin alınmıştır. COVID-19 yoğun bakım ünitelerinde çalışan hemşirelere çalışmanın amacı açıklanarak araştırmaya katılma konusunda online onamları soru cevap şeklinde sorularak alınmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları: Araştırmaya katılan hemşire sayısının az olması araştırmanın sınırlılığdır.

BULGULAR

Hemşirelerin %71.3'ü kadın, %28.3'ü erkektir. Hemşirelerin yaş ortalaması 27.61 ± 5.70 (min-max:19-46) olarak bulunmuştur. Araştırma kapsamına alınan hemşirelerin %33.6'sı evli, %72.6'sı lisans mezunu ve %63.2'sinin meslekte çalışma yılı 6 ay-5 yıl arasındadır (Tablo 2).

Tablo 2. Hemşirelerin Sosyodemografik Özellikleri (N=306)

Demografik özellikler	n	(%)
Yaş $\bar{X} \pm S.S. \rightarrow 27.61 \pm 5.70$ (yıl)		
Cinsiyet		
Kadın	219	71.3
Erkek	87	28.3
Medeni durum		
Evli	103	33.6
Bekâr	203	66.1
Eğitim durumu		
Sağlık Meslek Lisesi	27	8.8
Önlisans	25	8.1
Lisans	223	72.6
Yüksek lisans	30	9.8
Doktora	1	0.3
Gelir Düzeyi		
3001-4000	36	11.7
4001-5000	152	49.5
5000 ve üzeri	118	38.4
Meslekte çalışma yılı ($x = 3.69 \pm 5.5$, min- max:15 gün –29 yıl)		
0-6 ay	8	2.6
6 ay -5 yıl	222	63.2
6yıl- 10 yıl	65	21.2
11 yıl -15 yıl	17	5.5
16 yıl-20 yıl	6	2.0
20 yıl ve üstü	14	4.6
Toplam	306	100.0

Araştırmada, hemşirelerin %44.3'ünün COVID-19 enfeksiyonu geçirdiği, %70.0'inin pandemi sürecinde çalışma saatlerinin arttığı, %43.3'ünün pandemi sürecinde hastalara bakım

verme sıklığının arttığı, %86.6'sının öncesinde yakın çevresinde ölümle karşılaştığı, %99.0'unun çalıştığı klinikte ölüm olgusu ile karşılaştığı, %62.5'inin sürekli terminal

dönemdeki hastalara bakım verdiği, %42.3'ünün kendine göre dini inancının çok güçlü olduğunu düşündüğü belirlenmiştir. Hemşirelerin %50.2'sine göre inançlı olmanın ölüm sürecinde olan bireye karşı tutumu çok etkilediği, %61.9'una göre inançlı olmamanın

ölüm sürecinde olan hastaya karşı tutumunu etkilemediğini düşündüğü bulunmuştur. Hemşirelerin %60.9'unun hastaları ile ölüm konusunu rahatlıkla konuşamadığı bulunmuştur (Tablo 3).

Tablo 3. Hemşirelerin COVID-19 enfeksiyonu ve ölüm olgusuyla karşılaşma durumuna ilişkin özellikler (n=306)

COVID-19 enfeksiyonu geçirme durumu	n	%
Evet	136	44.3
Hayır	170	55.4
COVID-19 pandemi sürecinde çalışma saatleri değişimi		
Arttı	215	70.0
Azaldı	16	5.2
Değişmedi	75	24.4
COVID-19 pandemi sürecinde hastalara bakım verme durumu		
Arttı	133	43.3
Azaldı	62	20.2
Değişmedi	111	36.2
Daha önce yakın çevresinde ölüm olgusuyla karşılaşma durumu		
Evet	266	86.6
Hayır	40	13.0
Klinikte ölüm olgusuyla karşılaşma durumu		
Evet	304	99.0
Hayır	2	0.7
Ölmekte olan hastaya bakım verme durumu		
Evet	302	98.4
Hayır	4	1.3
Hemşirelerin kendi dini inancını ifade etme durumu		
Zayıf	20	6.5
Orta	129	42.0
Güçlü	27	8.8
Çok güçlü	130	42.3
Hemşirelere göre inançlı olmanın ölmekte olan hasta bakımını etkilediğini düşünme durumuna ilişkin görüşler		
Çok etkiler	154	50.2
Az etkiler	66	21.5
Etkilemez	86	28.0
Hemşirelere göre inançlı olmamanın ölmekte olan hasta bakımını etkilediğini düşünme durumuna göre görüşler		
Çok etkiler	50	16.3
Az etkiler	66	21.5
Etkilemez	190	61.9
Hemşirelerin hastaları ile ölüm konusunu rahatlıkla konuşma durumu		
Evet	120	39.1
Hayır	186	60.9
Hemşirelerin ölmekte olan hastaya bakım verirken hissettiği duygular		
Keder ve üzüntü	119	%39.0
Çaresizlik	101	%33.3
Anksiyete	24	%7.9
Başarısızlık	23	%7.5
Korku	18	%5.9
Öfke,	8	%2.6
Suçluluk,	3	%1.0
Merhamet	2	% 0.6
Saygı duyma, umutlu, rahat ve huzurlu hissetme, boşa çabalama hissi	1	%0.2
Hiçbir şey hissetmemek	4	%1.4

Tablo 3. Devamı

Hemşirelerin ölüm olgusu ile karşılaştıklarında hissettikleri duygular	n	%
Doğal karşılayıp, doğanın bir gerçeği olduğunu düşünmek	110	%36.0
Hastaların acılarının sona erdiği ve kurtulduğunu düşünmek	95	%31.3
Ağlama ve çok üzülme	49	%16.3
Korku	31	%10.2
Hiçbir şey hissetmemek	12	%4.2
Hasta yakınlarına üzülme	2	%0.6
Çaresizlik ve karmaşık duygular hissetmek	1	%0.2
Hemşirelerin ölüm olgusu ile karşılaştıklarında kullandıkları baş etme yöntemleri		
Ölümün doğal olduğunun düşünerek rahatlamaya çalışmak	121	%39.7
Dua etmek	70	%22.9
Arkadaşları ile ölüm konusunu konuşmak	46	%15.0
Ailesi ile bu durumu konuşmak	36	%11.8
Ağlamak	14	%4.7
Toplam	306	100.0

Hemşirelerin ölmekte olan hastanın bakımını yaparken hissettiği duygulara bakıldığında %39.0'unun keder ve üzüntü, %33.3'ünün çaresizlik, %7.9'unun anksiyete, %7.5'inin başarısızlık, %5.9'unun korku, %2.6'sının öfke, %1.0'inin suçluluk, %0.6'sının merhamet gibi duygular yaşadığı bulunmuştur. Ayrıca hemşirelerin %0.2'sinin ölmekte olan hastaya saygı duyduğu, umutlu, rahat, huzurlu hissettiği, boşa çabaladığını hissettiği ve %1.4'ünün de hiçbir şey hissetmediği bulunmuştur. Hemşirelerin ölüm olgusu ile karşılaştıklarında %36.0'sının doğal karşılayıp, doğanın bir gerçeği olduğunu düşündüğü, %31.3'ünün hastaların acılarının sona erdiği ve kurtulduğunu düşündüğü, %16.3'ünün ağlayıp çok üzüldüğü, %10.2'sinin korktuğu, %4.2'sinin hiçbir şey hissetmediği, %0.6'sının hasta yakınlarına üzüldüğü, %0.2'sinin çaresizlik ve karmaşık duygular hissettiği bulunmuştur.

Ölüm olgusu ile karşılaşan hemşirelerin %39.7'sinin ölümün doğal olduğunun düşünerek rahatlamaya çalışma, %22.9'unun dua etme, %15.0 'inin arkadaşları ile ölüm konusunu konuşma, %11.8'inin ailesi ile bu durumu konuşma, %4.7'sinin ağlama gibi baş etme yöntemleri kullandıkları belirlenmiştir (Tablo 3).

Hemşirelerin terminal dönemdeki hastaların bakımlarına ilişkin tutumlarının ölçümü ve analizine yönelik olarak her hemşire için bir bakım skoru hesaplanmıştır. Bu skorun hesaplanmasında bakım tutumuna ilişkin her değişkene eşit ağırlık verilmiştir. Daha sonra

elde edilen skorları LRA yöntemi ile analiz etmek için hesaplanan örneklem ortalamasından yüksek skorlara 1 düşük skorlara da 0 tayin etmek suretiyle dikotomik bir 'yüksek bakım skoru' değişkeni oluşturulmuştur. Bu değişkene göre örnekleme dahil olan hemşirelerin %51.31'i yüksek bakım skoruna sahiptir.

Tablo 4. Hemşirelerin Ölmekte Olan Hastanın Bakımına Yönelik Tutumunu Etkileyen Faktörler: LRA Bulguları

Bağımlı değişken: Yüksek bakım skoru (1= Evet)	Katsayı
Ortalamanın üstü yaş (Ref. Ortalamanın altı yaş)	
Ortalamanın üstü yaş	0.333* (-2.36)
Medeni durum (Ref. Bekâr)	
Evli	1.847 (1.47)
Ortalamanın üstü yaş ve evli	3.099 (1.73)
COVID-19 pozitif (Ref. negatif)	
Pozitif	1.486 (1.62)
Yüksek Lisans (Ref. Yüksek lisans altı)	
Yüksek_lisans=1	0.307** (-2.62)
Yakın ölümü tecrübesi (Ref. evet)	
Ölüm tecrübesi (hayır)	2.084* (1.97)
Sabit	.768 (-1.23)
n	306

Yoğun Bakım Hemşirelerinin LRA Bakım Skorları Şans oranları (ŞO) katsayıları; z istatistikleri parantez içinde. *p< 0.05, **p< 0.01, ***p< 0.001.

Hemşirelerin yüksek bakım skorlarına sahip olma olasılıklarını belirleyen faktörler LRA kullanılarak analiz edilmiş olup bulgular Tablo 4'te sunulmuştur. Hemşirelerin bakım skorları incelendiğinde; hemşirelerin yaşları ile yüksek bakım skorlarına sahip olma şansları arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkinin var olduğu bulunmuştur. Yaşı örneklem ortalaması yaşın üstünde olan hemşirelerin yüksek bakım skoruna sahip olma şansı, yaşı örneklem ortalaması yaşın altında olan hemşirelerin yüksek bakım skoruna sahip olma şansının 0.33 katıdır. Yüksek lisans mezunu hemşirelerin yüksek bakım skoru şansı, lisans ve aşağısı eğitime sahip hemşirelerin yüksek bakım skoru şansının 0.31 katıdır. Diğer taraftan, yakın çevresinde ölüm tecrübesi yaşamayan

hemşirelerin yüksek bakım skoruna sahip olma şansı tecrübe yaşayan hemşirelerin şansının 2.08 katıdır. Hemşirelerin yüksek bakım skoruna sahip olma şansı ile öncesinde COVID-19 pozitif olup olmama, cinsiyet, medeni durum, çalıştığı klinik, kendilerine göre dini inanç düşünceleri ve gelir düzeyi arasında $p \leq 0.05$ seviyesinde istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (Tablo 4).

Araştırmada, FATCOD ölçeği toplam puan ortalaması 82.17 ± 11.10 , ortancası 83 (min-maks:51-108) olarak bulunmuştur. Hemşirelerin cinsiyete, medeni durumlarına, gelir düzeylerine, çalışma yılına göre FATCOD ölçeği puan ortalaması arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p > 0.05$) (Tablo 5).

Tablo 5. Hemşirelerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre FATCOD Ölçek Puan İlişkisi

Özellikler	Ortanca	Min-Maks	Ort±S istatistiği	Test	p
Cinsiyet					
Kadın	83.00	54-106	81.60 ± 11.28	1.436 ^b	.152
Erkek	84.00	51-108	83.62 ± 10.56		
Medeni durum					
Evli	85.00	57-104	83.88 ± 10.13		
Bekâr	87.33	51-108	80.74 ± 11.00	9.809 ^a	.133
Eğitim durumu					
Sağlık Meslek Lisesi	86.00	57-94	82.85 ± 9.59		
Önlisans	91.00	71-100	89.16 ± 8.56	18.975 ^c	.001
Lisans	83.00	51-108	82.01 ± 11.30		
Yüksek Lisans	77.50	58-101	77.06 ± 10.27		
Doktora	78.00	78-78	78.00 ± 00.00		
COVID-19 enfeksiyonu geçirme durumu					
Evet	83.00	56-102	81.22 ± 11.15	1.054 ^d	.292
Hayır	8.00	51-108	82.93 ± 11.03		
COVID-19 pandemi sürecinde hastalara bakım verme durumu					
Arttı	84.00	51-106	83.26 ± 11.34		
Azaldı	84.00	58-99	81.78 ± 10.47	2.443 ^c	.295
Değişmedi	82.00	56-108	81.10 ± 11.13		
Öncesinde çevresinde ölüm olgusuyla karşılaşma durumu					
Evet	82.00	51-108	81.55 ± 11.31	2.623 ^d	.009
Hayır	88.00	65-100	86.32 ± 8.61		

a OneWayAnova, b IndependentSamples T Test, c Kruskal-Wallis Test, d Mann-Whitney U Test

Hemşirelerin FATCOD ölçeği ile sosyo-demografik özellikleri arasındaki ilişki incelenmiş olup Tablo 5'te sunulmuştur. Araştırmaya katılan hemşirelerin eğitim düzeyleri, yaşları ve daha önce ölüm olgusunu tecrübe etmeme durumları ile FATCOD ölçek puanları arasında anlamlı farklılık vardır ($p<0.05$). Yüksek lisans mezunu ve yaşı daha büyük olan hemşirelerin ölüm sürecinde bulunan hastanın bakımına yönelik olumlu tutum sergiledikleri belirlenmiştir. Araştırmada, yakın çevresinde ölüm olgusuyla karşılaşmayan hemşirelerin ölüm sürecinde olan hastanın bakımına ilişkin tutumunun olumlu yönde olduğu belirlenmiştir ($p<0.05$). Hemşirelerin, COVID-19 enfeksiyonu geçirme durumu ile FATCOD ölçeği arasında anlamlı farklılığın olmadığı bulunmuştur ($p>0.05$) (Tablo 5).

Tablo 6. Hemşirelerin Ölmekte Olan Hastanın Bakımına İlişkin FATCOD Ölçeği Alt Boyut Puanlarının Dağılımı

FATCOD Alt Boyutları	Min-Max	Ortalama±SS
Korku/ Kırılganlık	15-41	26.96±5.35
Ailenin bakımı	3-13	6.32±1.95
İletişim	8-27	16.38±3.37
Bakıcı olarak aile	3-13	7.40±1.80
İlişki	7-22	15.60±2.89
Aktif bakım	4-18	9.49±2.79
Toplam	51-108	82.17±11.10

Araştırmada, FATCOD ölçeği alt boyutları (Korku-Kırılganlık, Ailenin bakımı, İletişim, Bakıcı olarak aile, İlişki, Aktif bakım) incelenmiş olup Tablo 6'te sunulmuştur.

Hemşirelerin cinsiyetlerine göre FATCOD alt boyutları incelendiğinde; korku-kırılganlık alt boyutunda kadınların daha yüksek puana sahip olduğu bulunmuştur. Erkek hemşirelerin, ailenin bakımı, bakıcı olarak aile, ilişki ve aktif bakım alt boyutlarında daha yüksek puana sahip olduğu bulunmuştur ($p<0.05$). Hemşirelerin medeni durumlarına göre FATCOD alt boyutları puanları arasındaki ilişki incelendiğinde evli hemşirelerin iletişim puan ortalamalarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir ($p<0.05$). COVID-19 enfeksiyonu geçirmeyen hemşirelerin bakıcı olarak aile puan ortalamalarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir ($p<0.05$). İlişki ve aktif bakım alt boyutlarında daha önce yakın çevresinde ölümle karşılaşmamış

hemşirelerin puan ortalamalarının daha yüksek olduğu bulunmuştur ($p<0.05$).

TARTIŞMA

Bu araştırmada, hemşirelerin ölüm sürecinde olan hastaların bakımına yönelik FATCOD puan ortalaması 82.17 ± 11.10 , ortancası 83 (min-maks:51-108) olarak bulunmuştur. Bu araştırmaya benzer şekilde COVID-19 pandemisinde hemşirelerin ölüm sürecinde olan hastaların bakımına yönelik olumlu tutum sergiledikleri bilinmektedir (15). Nitekim literatüre bakıldığında her ne kadar benzer düzeyde araştırma olsa da diğer araştırmalara kıyasla hemşireler daha düşük puan düzeyine sahiptir (15-20). COVID-19 pandemi öncesinde yapılan çalışmalara bakıldığında hemşirelerin terminal dönemdeki hastaya yönelik tutum puanlarının bu çalışmadan oldukça yüksek olduğu bilinmektedir (21-23).

Hemşirelerin terminal dönemdeki bireylere bakıma yönelik tutum düzeyinin diğer çalışmalara göre düşük olması COVID-19 pandemi sonucu artan iş yükü, çalışma saatlerindeki artış, hastalara bakım verme durumundaki artış, hemşirelerin kendisinin enfekte olma riski ve çevresine bulaştırma korkusu ile ilgili olabileceği düşünülmektedir. Nitekim terminal dönemdeki COVID-19 hastasının durumunun hızla kötüleşmesi sonucu primer bakımdan sorumlu hemşireler üzerindeki sorumluluk daha da artmakta, bu durum hemşirelerin olumsuz etkilenmesine neden olabilmektedir. Hemşireler ölüm sürecinde olan hastaya bakım verirken keder, üzüntü, çaresizlik, korku ve anksiyete gibi olumsuz duygular yaşamaktadır. Bu araştırmadaki veriler, literatürü destekler nitelikte olup, hemşirelerin ölüm sürecinde olan hastalara bakım verirken keder ve üzüntü, çaresizlik, anksiyete, başarısızlık ve korku gibi duygular yaşadığını göstermektedir (18,23).

COVID-19 yoğun bakım hastalarının ölüm oranı yüksek olduğu bilinmektedir (24,25). Dolayısıyla hemşirelerin büyük çoğunluğunun klinikte ölümle karşılaştığı görülmektedir. Hemşire olarak hasta ve ailesine bütüncül bir şekilde yaklaşarak onları ölüm ve yas sürecine hazırlamak önemli bir rol ve sorumluluktur. Hemşirelerin terminal dönemdeki hastaya yönelik tutumu bu sürecin sağlık hakkı çerçevesinde profesyonel ve insan onuruna yakışır şekilde yürütülmesini sağlayacaktır. Hemşirenin yas sürecine ilişkin bilgi, deneyim ve yaklaşımı sürecin yönetiminde önemli olacaktır.

Bu araştırmada hemşire yaşının artmasıyla, hemşirelerin ölüm sürecinde olan hastanın bakımına yönelik daha olumlu tutum gösterdikleri bulunmuştur. Diğer araştırmalara bakıldığında bu araştırmayla benzer olarak yaşın artmasıyla hemşirelerin bakım tutum puanlarının yüksek olduğu görülmektedir. Yaşın artmasıyla birlikte hemşireler, ölüm sürecinde olan hastaların bakımına yönelik daha olumlu tutumlar sergilemektedirler

(15,26). Bunun nedeni yaşı daha büyük olan hemşirelerin, bakım konusunda deneyimlerinin ve empati yeteneklerinin diğer hemşirelere göre daha fazla olmasıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Araştırmada yüksek lisans mezunu hemşirelerin daha yüksek bakım skoruna sahip olduğu görülmektedir. Hemşireler, eğitim sürecinde terminal dönemdeki hastaya bütüncül bir yaklaşım göstermeleri amacıyla çeşitli dersler almaktadırlar. Literatüre bakıldığında yaşam sonu bakıma yönelik bilgi sahibi olan hemşirelerin ölmekte olan hastalara bakım vermeyi istedikleri bilinmektedir (17,27,28). Lisans eğitim programlarında yaşam sonu bakıma yönelik alınan eğitimlere ek olarak yüksek lisans programı çerçevesinde daha kapsamlı bir şekilde alınan eğitimler sayesinde hemşirelerin bakım skorları daha yüksek olabilmektedir. Nitekim yüksek lisans programları, hastalara bütüncül yaklaşımda kavramsal çerçevede bir bakış açısı kazanma hususunda önemli bir yere sahiptir.

Araştırmada hemşirelere göre inançlı olmanın terminal dönemdeki hastaya bakım vermeye yönelik tutumlarını etkilemediği bulunmuştur. Benzer bir araştırmada, hemşirelerin çoğunun dini ritüelleri uyguladıkları bulunmuştur. Ahiret inancı olan hemşirelerin terminal dönemdeki hastanın bakımına yönelik daha olumlu tutuma sahip oldukları belirtilmiştir (29). Bu araştırmada hemşirelere göre inançlı olma durumunun hemşirelerin terminal dönemdeki hastanın bakımına yönelik tutumunu etkilememesi, hemşireliğin mesleki açıdan daha profesyonel olarak yürütülmesi ile ilişkili olabilmektedir. Hemşirelik mesleğinin profesyonel çerçevede yürütülmesi, bakım kalitesinin arttırmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Hemşireliğin geleneksel kalıplardan çıkarak, profesyonel çerçevede yürütülmesi, mesleki açıdan gelişim göstermesi bakımından önemlidir.

Yakın çevresinde ölüm olgusıyla karşılaşmayan hemşirelerin ölüm sürecinde olan hastanın bakımına ilişkin tutumu olumlu yöndedir. Literatüre bakıldığında hemşirelerin ölüm olgusuna ve ölmekte olan hastayla daha öncesinde karşılaşmış olması hemşirelerin hastalara karşı daha az olumlu tutumlara sahip olduğunu göstermektedir (19,30,31). Bu bağlamda daha önce ölüm deneyimine sahip olma sürecin duygusal yönetimi, empatik yaklaşım bağlamında bir olumsuzluk olabilir. Empatik yaklaşım ve iletişim becerileri terminal dönemdeki hastaya bakım vermede oldukça önemlidir (32). Hemşirenin terminal dönemdeki hastayla ölüm sürecini konuşması ve korkularına dair rahatlatması beklenirken bu araştırmada çoğu hemşirenin ölmekte olan hastaları ile ölüm konusunu rahatlıkla konuşamadığını bulunmuştur.

Yoğun bakım klinikleri terminal dönemdeki hastaya bakım verme ve yaklaşıma yönelik özel bilgi, beceri ve donanım gerektiren çalışma alanlarıdır. Diğer araştırmalarda kanıtlandığı üzere hemşirelerin ölmekte olan hastalara bakım

sağlamada yetersiz ve başarısız olmaktan korkmaları, hastalığın tedaviye yanıt vermeyerek ilerlemesinden ve hastanın acı çekmesi durumunda öfke ve keder duyguları yaşayarak hastaları ile ölüm hakkında konuşamamaları halen bu alanda planlamaların yetersizliğini ortaya koymaktadır (24,33,34). Oysa bilimsel gelişmeler hemşirelerin hastaları ile ölüm konusunu rahatlıkla konuşmaları ve bu hastalara yönelik manevi bakımı öncelikle tavsiye etmektedir (32,35).

Sonuç ve Öneriler

Hemşirelerin COVID-19 yoğun bakım ünitelerinde ölmekte olan bireyin bakımına yönelik yönelik FATCOD puan ortalaması 82.17±11.10, ortancası 83 (min-maks:51-108) olarak bulunmuştur. Yüksek lisans mezunu hemşirelerin terminal dönemdeki hastaya bakım vermeye yönelik tutumlarının daha olumlu olduğu önemli bir sonuçtur. Mesleğe yeni başlayan hemşirelere terminal dönemdeki hasta bakımına yönelik eğitim verilmesi ve lisansüstü eğitim programlarının bu konuda desteklenmesi önerilmektedir. Hemşirelerin terminal dönemdeki hastaya yaklaşım ve iletişim becerilerinin geliştirilmesine yönelik müdahale araştırmalarına ihtiyaç olduğu söylenebilir. Terminal dönem bakımı hususunda hemşirelerin tutum düzeylerinin değerlendirilmesi ve iyileştirilmesine yönelik tanımlayıcı ve müdahale çalışmaları önerilmektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Yazar Katkıları:

Fikir/Kavram (MG, EA), Çalışma Tasarımı (MG, EA), Denetleme/Danışmanlık (EA, İD), Veri Toplama (MG), Veri Analizi ve Veri Yorumlama (MG, EA, İD), Tabloların oluşturulması (MG, İD), Literatür Taraması (MG), Makalenin Yazımı (MG, EA), Başvuru öncesi son kontrol (MG, EA, İD).

Etik kurul bilgileri: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Etik Kurulu tarafından onaylanmıştır (Tarih: 08.12.2020 Karar No:48; Makale başlığı değişim onayı 14.02.2022 - Karar No: 42; Makale başlığı değişim, araştırmacı onayı 06.10.22 Karar No14/1051).

Diğer Bilgiler: Araştırma Socrates 2th International Conference on Engineering, Health And Applied Sciences Kongresinde 25-26 Eylül 2021'de sözel bildiri olarak sunulmuştur.

KAYNAKLAR

1. World Health Organization (WHO). Mental Healthand Psychosocial Considerations During Covid-19 Outbreak, 2020. Erişim tarihi: 14.04.2020. <https://www.who.int/docs/defaultsource/coronavirus/mentalhealthconsiderations.pdf>
2. T.C. Sağlık Bakanlığı. Covid-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) Rehberi 2020. Erişim Tarihi:

- 02.05.2020.
https://Covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf
3. Leung K, Shum MH, Leung GM, Lam TT, Wu JT. Early transmissibility assessment of the N501Y mutant strains of SARS-CoV-2 in the United Kingdom, October to November 2020. *Euro Surveill.* 2021;26(1):2002106.
 4. Makoni M. South Africa responds to new SARS-CoV-2 variant. *Lancet.* 2021; 397(10271):267.
 5. Singh J, Rahman SA, Ehtesham NZ, Hira S, Hasnain SE. SARS-CoV-2 variants of concern are emerging in India. *NatMed.* 2021;27(7):1131-1133.
 6. Tian D, Sun Y, Xu H, Ye Q. The emergence and epidemic characteristics of the highly mutated SARS-CoV-2 Omicron variant. *Journal of Medical Virology.* 2022. doi: <https://doi.org/10.1002/jmv.27643>
 7. Kıraner E, Terzi B. Covid-19 Pandemi sürecinde yoğun bakım hemşireliği. *Yoğun Bakım Hemşireliği Dergisi.* 2020;24(EK-1):83-88
 8. İnci F, Öz F. Ölüm eğitiminin hemşirelerin ölüm kaygısı, ölüme ilişkin depresyon ve ölümcül hastaya tutumlarına etkisi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi.* 2009;10 (4):253- 260.
 9. Şahin M, Demirkıran F, Adana F. Hemşirelik öğrencilerinde ölüm kaygısı, ölmekte olan bireye bakım verme isteği ve etkileyen faktörler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi* 2016;7(3):135-141.
 10. Cao J, Wei J, Zhu H, Duan Y, Geng W, Hong X, et al. A study of basic needs and psychological wellbeing of medical workers in the fever clinic of a tertiary general hospital in Beijing during the Covid-19 outbreak. *Psychotherapy and Psychosomatics* 2020;1.
 11. Bettinsoli ML, DiRiso D, Napier JL, Moretti, L, Bettinsoli P, Delmedico M, et al. Psychological impact and contextual factors associated with physical and mental health conditions of Italian healthcare professionals during the Covid-19 disease outbreak 2020. doi: 10.1111/aphw.12239.
 12. Song X, Fu W, Liu X, et al. Mental health status of medical staff in emergency departments during the coronavirus disease 2019 epidemic in China. *Brain Behav Immun.* 2020;88:60-65. doi:10.1016/j.bbi.2020.06.002
 13. Alharbi J, Jackson D, Usher K. The potential for Covid-19 to contribute to compassion fatigue in critical care nurses. *J Clin Nurs.* 2020;29(15-16):2762-2764. doi:10.1111/jocn.15314.
 14. Razban F, Iranmanesh S, Rafiei H. Nurses Attitudes toward palliative care in South-East Iran. *Int J Palliat Nurs.* 2013;19(8):403-410. doi:10.12968/ijpn.2013.19.8.403
 15. Liu Q, Tao J, Gao L. Attitudes of front-line nurses toward hospice care during the Covid-19 pandemic 2020. DOI:10.1177/1049909120968533
 16. Henoç I, Melin-Johansson C, Bergh I, Strang S, Ek K, Hammarlund K, et al. Undergraduate nursing students' attitudes and preparedness toward caring for dying persons-A longitudinal study. *Nurse Education in Practice.* 2017;26:12-20.
 17. Uysal N, Ceylan E, Koç A. Hemşirelik bölümü öğrencilerinin ölmekte olan bireyin bakımına ilişkin tutumları. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi.* 2019; 8(1):98- 105
 18. Çevik B. Hemşirelerin ölüme ve ölmekte olan bireye bakım vermeye ilişkin tutumları ve deneyimleri [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara: Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2010.
 19. Çevik B, Kav S. Attitudes and experiences of nurses toward death and caring for dying patients in Turkey. *Cancer Nursing.* 2013;36(6):58-65. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2001.02000.x>
 20. Karadağ Arlı Ş. An Investigation of the relationship between attitudes towards caring for dying patients and compassion, *OMEGA-Journal of Death and Dying.* 2021. <https://doi.org/10.1177/00302228211004805>
 21. Lancaster RJ, Kautzmann C, Micheal JCJ, Chandrasekaran L, Jambunathan J, Chapin, TM. Attitudes of nurses towards care of the dying patient in India. *Int J Palliat Nurs.* 2017;23(11):558-566. doi:10.12968/ijpn.2017.23.11.558
 22. Ho TM, Barbero E, Hidalgo C, Camps C. Spanish nephrology nurses' views and attitudes towards caring for dying patients. *J Ren Care.* 2010;36(1):2-8. doi:10.1111/j.1755-6686.2010.00141.x
 23. Karadağ E, Parlar Kilic S, Ugur O, Akyol M.A. (2019). Attitudes of nurses in Turkey toward care of dying individual and the associated religious and cultural factors. *J Relig Health.* 2019;58(1):303-316. doi:10.1007/s10943-018-0657-4
 24. Shi M, Chen L, Yang Y, Zhang J, Xu J, Xu G, et al. Analysis of clinical features and outcomes of 161 patients with severe and critical Covid-19: A multicenter descriptive study. *J Clin Lab Anal.* 2020;34 (9):1-7. doi: 10.1002/jcla.23415.
 25. Zuccon W, Comassi, P, Adriani L, Bergamaschini G, Bertin E, Borromeo R, et al. Intensive care for seriously ill patients affected by novel coronavirus Sars - CoV - 2: Experience of the crema hospital, Italy. *Am J Emerg Med.* 2020; S0735-6757(20):30688-4. doi: 10.1016/j.ajem.2020.08.005.

26. Lange M, Thom B, Kline NE. Assessing nurses' attitudes toward death and caring for dying patients in a comprehensive cancer center. *Oncol Nurs Forum*. 2008;35(6):955 – 959. doi:10.1188/08.ONF.955-959
27. Gürkan A, Babacan Gümüş A, Dodak H. Öğrenci hemşirelerin terminal dönem hasta sorunları hakkındaki görüşleri: hemşirelik girişimleri, hasta hakları ve etik sorunlar kapsamında bir inceleme. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*. 2011;4(1):11.
28. Koç Z, Sağlam Z. Hemşirelik öğrencilerinin yaşam sonu bakım ve ölüm durumuna ilişkin duygu ve görüşlerinin belirlenmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*. 2008;12(1):1-10
29. Iranmanesh S, Dargahi H, Abbaszadeh A. Attitudes of Iranian nurses toward caring for dying patients, Palliative And Supportive Care. 2008;6(04):363-369.
30. Hagelin CL, Melin-Johansson C, Henoch I, Bergh I, Ek K, Hammarlund K, et al. Factors influencing attitude toward care of dying patients in first-year nursing students. *International Journal of Palliative Nursing*. 2016;22(1):28–36.
31. Leombruni P, Miniotti M, Bovero A, Zizzi F, Casteli L, Torta R. Attitudes toward caring for dying patients: An overview among Italian nursing students and preliminary psychometrics of the FATCOD-B scale. *Journal of Nursing Education and Practice*. 2014;4(3):188–196.
32. Seki Öz, Kargın M. Hemşirelik ve ölümü konuşabilmek üzerine bir derleme. *Türkiye Klinikleri J NursSci* 2021;13(2):452-6.
33. Eues SK. End of life care: Improving quality of life at the end of life. *Professional Case Management*. 2007;12(6):339-344.
34. Özdemir Z, Şenol Çelik S. Practices of the nurses working in surgical intensive care units for the patients who are in death process. *Türkiye Klinikleri Journal of Nursing*. 2010;2(1):32–41.
35. Trudeu ME. Meeting the challenge of a dying patient. *Nursing*. 1991;91:4247.